

szemle

Mennochió esete a román Securitatével, avagy Magyarhermány története 1944–1964*

Tudománytörténeti szempontból rendkívül izgalmas munkát tart kezében az olvasó. A *Források a romániai magyarság történetéhez*-sorozat legújabb darabja ugyanis nemcsak forráskiadvány egy szaktörténeti bevezető tanulmánnyal, mint a sorozat eddigi kiadványai, hanem ennél sokkal több. A László Márton szerkesztette kötetet olvasva felmerül a kérdés, mit is tartunk a kezünkben tulajdonképpen: egy autodidakta helytörténész szaktörténész által annotált és bevezetett helytörténeti munkáját, a román államvédelmi szervek működési mechanizmusait taglaló esettanulmányt, avagy az erdélyi magyar falu 1944–64 közötti sorsát megvilágító mikrotörténeti munkát, helyenként antropológiai megjegyzésekkel mélyítve. Tulajdonképpen mindhármat, s ez egyszerre erőnye és hátránya is ennek a rendkívül összetett kutatásokat felölelő, óriási forrásapparátust megmozgató munkának.

A kötet három szerkezeti egységre tagolódik, Máthé János munkásságának ismertetése, Magyarhermány rövid bevezetővel ellátott kronológiája, valamint a szerző megfigyelési dossziéjának elemzése, amelyek látványosan nagyon lazán kapcsolódnak egymáshoz. A kiadvány magva, a feltárt forrás, Máthé János, magyarhermányi (Herculean, Brassó megye) gazda több évtizeden keresztül szerkesztett, falumonográfiává bővült falukronológiája, mely a község 1944–1964 közötti történéseit tárgyalja.

Máthé János, akinek nevét ma a magyarhermányi középiskola viseli, 1898-ban született egy tehető gazda gyermekeként, és egy rövid első világháborús intermezzótól eltekintve szülőfalujában élte le életét, aktívan részt vállalva annak társadalmi életéből. Ez a két világháború közt véleményformáló, az ötvenes években kulákká nyilvánított, de közmegebecsülésnek örvendő parasztgazda tudományos könyveket szerzett be és olvasott el, levéltári kutatásokat végzett, levelezésben állt magyarországi és erdélyi magyar tudományos kutatókkal, több száz oldalra rugó kézírathagyatékában (melynek nagyon töredékes része közlésre is került) többek közt lakóhelyének az őskortól saját koráig terjedő monográfiáját, nyelvészeti kutatásokat, a székelység eredetét, a hun–magyar rokonságot és az 1848-as forradalom helyi vonatkozásait tárgyaló munkákat találhatunk.

A közölt kronológia, mely nemrég került elő egy kolozsvári hagyaték rendezése során, életművének talán legértékesebb része. Nem a recenzens tiszte e munkát tárgyalni és értékelni, megteszi ezt a szerkesztő-történész. Az amúgy önmagában is egyedülálló összetettséggel, szinte társadalomtörténeti vénára valló hozzáértéssel összeállított kronológiát, amely magasan kiemelkedik a régió eddig közlésre került helytörténeti irodalmából, László Márton történész gondozta, látta el magyarázó lábjegyzetekkel, és tett kísérletet értelmezésére. Szerinte a kronológia legfőbb értéke az, hogy lehetőséget nyújt a jelenkortörténet kutatójának arra, hogy megfelelőképpen rekonstruálja az alávettettek viszonyát a hatalomhoz, ami egyébként a hivatalos iratok torzításai miatt csak kevésbé lenne lehetséges. Ugyanakkor a szerkesztő társadalomtörténeti szemzőgből is értékeli a kronológiában rögzített folyamatokat, kiemeli a faluközösség bomlásának, a vidéki társadalmi csoportok erőszakos átalakításának bemutatását, az elnyomás, a védekezés és az alkalmazkodás különböző technikáinak leírását.

A szerkesztő szerint a kronológia a kiadvány legfontosabb része, historiográfiai és módszertani szempontból viszont jóval nagyobb jelentőségű a kötet másik nagy szerkezeti egysége, a Máthé János állambiztonsági dossziéja alapján László Márton által összeállított esettanulmány (*Máthé János megfigyelési dossziéja és Securitate dosszié- és tevékenység típusok*). Egyedisége folytán ez a rész fontos helyet biztosít a kötetnek az utóbbi évek Romániában és Magyarországon egyaránt felpezsdült államvédelem-kutatásainak sorában. (Kár, hogy ezekre a szerző szinte egyáltalán nem hivatkozik.) A négy iratsomóra rugó anyag az elmúlt években került elő a CNSAS (A Securitate Irattárát Tanulmányozó Bizottság) raktáraiból, és összesen 14 informátor és több tartótiszt két évtizedes

* MÁTHÉ János: *Magyarhermány kronológiája*. Szerk.: László Márton. Csíkszereda, Pro-print, 2008.

Máthéra fordított munkáját tartalmazza, az eddig ismert legnagyobb anyagot egy nem elsődlegesen közéleti szereplő megfigyeléséről.

A Securitate egyik legfontosabb feladata az úgynevezett megelőző munka volt, amely során a rendszerre potenciálisan veszélyes személyeket kellett kiszűrnie. Ez a tevékenység mindenekelőtt az alávetett társadalom átvilágítását követelte meg több szempont alapján, a célszemélyek veszélyességi fokozatok szerinti rangsorolását, és különböző típusú megfigyeléseket velük szemben. Fontos megjegyezni, hogy a kutatás, újat hozva az állambiztonsági dossziéfeldolgozások terén, nem az informátorok személyét, indítékaikat kutatja, hanem a dosszié- és tevékenységtípusokat határozza meg és mutatja be Máthé esetén keresztül, és a szövegek alapján hipotéziseket állít fel az állambiztonsági döntéshozatal logikájával kapcsolatosan.

László Márton elsősorban szövegértelmezési kísérletként határozta meg a dossziékban fellelhető anyagra irányuló kutatásait, amit azzal indokolt, hogy a Securitate döntéshozó tisztjei is szövegértelmezést végeztek (bár eltérő szempontok szerint), amikor a beérkezett különböző szöveges dokumentumok alapján (informátori jelentések, elfogott levelek fordításai) intézkedtek. Ugyanakkor kutatásának másodlagos célja a Securitate döntéshozási logikájának rekonstruálása volt a szövegértelmezés segítségével.

Az olvasó számára tehát egyrészt jelentéssel telnek meg az addig csak meghatározás szinten ismert fogalmak, mint problémakör-dosszié, ellenőrzési dosszié, egyéni adatgyűjtési dosszié stb. vagy a különböző állambiztonsági eljárások: felügyelet, ellenőrzési tevékenység, megfigyelési tevékenység. Másrészt László Márton igyekszik ütköztetni a különböző forrástípusokat, és megpróbál magyarázatot találni az informátori jelentések és a kronológiában-monográfiában fellelhető állásfoglalások közötti esetleges különbségekre.

A kutatás során felmerülő társadalomtörténeti, mentalitástörténeti kérdések tárgyalását, az úgynevezett „szövegértelmezést” az anyag ismertetése közé szúrja be a szerző-szerkesztő. Az egyik ilyen téma Máthé viszonya a feje felett elvonuló történelmi változásokhoz. A magyarországi szocializálódott gazdafiú számára az 1918–1919-es impériumváltás csak virtuális változást jelentett (mivel a tömbmagyar-ság részeként élte le egész életét); a Romániához való tartozás egyedüli közvetlen élményét (amint a függelékben olvasható írásai is tanúsítják) a román államhatalom közvetett asszimilációs próbálkozásai jelentették. László Márton szerint ezért fordult Máthé a történeti és nyelvészeti kutatások felé.

Miért ítélte a Securitate veszélyesnek Máthé János tevékenységét? Egyrészt a „hivatalostól eltérő” történelmi nézetei miatt, másrészt – ezzel összefüggésben – veszélyesnek tartották az államrendre nézve, hogy a fiatalok megismerkedjenek ezekkel a gondolatokkal.

A Securitate anyag ismertetését lezáró konklúziók (*Összegzés: Máthé János és a Securitate*) Máthé és az állambiztonsági szervek viszonyát próbálják megragadni, a felek céljai felől közelítve meg a kérdést. Máthé János célja a szerző értelmezése szerint a magyar-székely történelmi tudat, a magyar nyelv megőrzése, a kollektív emlékezet és tudás írásbeli rögzítése és továbbadása volt. A Securitate célja Máthé tevékenységének és munkájának felderítése, szemmel tartása, kapcsolathálójának feltérképezése, majd elszigetelése és munkája befolyásolása „irányítása”, veszélyesnek minősített művei terjesztésének megakadályozása volt. Amint László helyesen felismeri, elvontabb értelemben az identitás volt a tét. Az egyik fél az identitás megőrzéséért, a másik az identitás reprodukálásának megakadályozásáért küzdött.

Mekkora apparátussal működött a Securitate? Mi értelme volt a Máthé elleni 24 évet felölelő eljárásnak? – teszi fel a kérdést László az *Összegzés* végén, azonnal válaszolva is a kérdésre: „...egy hatalmas, túldimenzionált bürokratikus rendszer öngazoló tevékenységéről beszélhetünk, amely »ellenségeket« generált, hogy létszámát és költségvetését igazolja.”

A forráskötet harmadik része Máthé János portréja, ami elsősorban az általa írt Kronológiára és a megfigyelési dossziék elemzésére épül. Szerkezetileg ez a kötet első része, mivel ez a rész tulajdonképpen összegzi a teljes forrásapparátus anyagát. A szerző az adatgyűjtés minden lehetséges válfajával élt: a megfigyelési dossziék és a *Kronológia* mellett átnézte a korabeli sajtót, a Máthéről írottakat és az általa közölteket, a Máthé János hagyatékában fennmaradt sajtó- és kéziratanyagot, a tudós-gazda valamennyi közlésre került és kéziratban maradt szellemi termékét, Máthé János és különböző kulturális intézmények közötti levelezést, valamint megpróbálta elérni a fellelhető érintetteket (a rokonoktól a falustársakon keresztül az informátorokig). E hatalmas anyagból rekonstruálta azután, a történeti antropológia eszköztárát is felhasználva, a székelyföldi polihisztor személyiségét, adottságait, neveltetését, szerteágazó érdeklődésének forrásait, kielemezte személyiségének a különböző élethelyzetekben előtérbe került oldalait: Máthé Jánost, a vezetőt, az osztályellenséget a „földművestudóst”, a helytörténészt és a közéleti szereplőt. Végül mindezek alapján felvázolta Máthé értékrendszerét, értékelte kapcsolathálóját, világszemléletét, betekintést engedett Máthé utólagos szimbólumszerepének magyarázatába. Érdekes összetevője a gazda

személyiségének az antiszemitizmus, ami első pillantásra nem illik be az egyébként józan, mértékletes, véleményformáló személyiség jellemrajzába. Ezt a szerző Máthé szocializációjával magyarázza, utalva egyrészt olvasmányaira (a két világháború közötti magyar történeti irodalomra, egyes erdélyi magyar lapokra), másrészt a kommunizmus mint zsidó világalgalmi eszköz akkoriban közkeletű sztereotípiájára.

A történelmi antropológia szemszögéből a kötet egyik hiányossága, hogy hiába érződik a munkán szerzőjének jártassága e tudomány szakirodalmában, mégsem hívja fel a figyelmet a megfelelő analógiákra. Lehetetlen például nem észrevenni a párhuzamot Máthé János és a friuli molnár, Mennochió között. Akárcsak Mennochió a 16. században, Máthé János is autodidakta módon szerezte meg az őt sorstársai közül szellemileg kiemelő műveltséget, amit továbbfejlesztett egy saját rendszerbe, s amihez ragaszkodott élete végéig. Akárcsak Mennochió a maga szűkebb pátriájában, Máthé János is eretneknek, a hatalmi diskurzussal szemben állónak számított a közelmúlt Erdélyében. S végül, akárcsak Mennochió, Máthé János is megpróbálta kijátszani – hozzá kell tennünk, jóval sikeresebben – a dogmákat képviselő intézmény, jelen esetben a Securitate képviselőit.

Máthé János munkásságának ismertetése, a falusi polihisztor által írt kronológia bevezetője-értékelése ugyanakkor akár egy mikrotörténeti munka csírája is lehetne, hisz Máthé életútján keresztül betekintést nyerünk az 1945 utáni székelyföldi magyar falu történetének különböző jellemző fázisaiba. „Ami Magyarhermányban történt, az lenyomata annak, ami az egész ország falvaiban történt, ez adja a munka jelentőségét” – értékeli László Márton a kronológiát.

A három nagy szerkezeti egységet kiegészítik a *Függelék*ben közölt anyagok. A válogatás Máthé írásaiból választ ad néhány olyan kérdésre, amelyet az előző részek nyitva hagytak. Például a két világháború közötti erőteljes román asszimilációs törekvések leírása segít megérteni az általában toleráns Máthé néhol feltörő románellenességét. Tulajdonképpen nem illene a forrásgyűjteménybe a Máthé által összegyűjtött viccek közlése, de mivel személyiségéhez és a korhoz ez is hozzátartozik, elnézhető ez a diszkordancia. Végül, de nem utolsósorban meg kell említenünk a kötet mutatóit is, ezeket rendszerint nem emeli ki a recenzens, ebben az esetben viszont a mutatók nemcsak a kiadvány könnyebb kezelését segítik elő, hanem fontos segédeszközként szolgálnak a történelmi elemzéshez is, mivel segítségükkel követhetővé válnak a társadalmi mobilitás útjai.

A három lazán kapcsolódó és külön is értékelhető, de egymással szervesen összefüggő részből álló forráskiadvány sokféleképpen értelmez-

hető és olvasható. Egyrészt Máthé János történeti antropológiai igénnyel elkészített személyiség- és életrajza, ami egyben a romániai magyar falu 1945 utáni szerkezetváltozásait is bemutatja. Ugyanakkor a vonatkozó állambiztonsági dossziék feldolgozása nélkül lehetetlen lett volna Máthé János személyiségének ilyen mélységű feldolgozása. Olyan összetett anyaggal állunk tehát szemben, mely új utakat, új módszereket fesseget a történetírás terén, ötvözi a különböző kutatási módszertanokat és egységesíti az ezek által elérhető eredményeket.

Lázok Klára

Az elszántság gyümölcsei*

Az Egyesült Államok negyvenedik elnökének, Ronald Reagannek eredetileg három kötetet megtöltő, kézzel írott naplóját Douglas Brinkley, amerikai történész szerkesztésében olvashatjuk. Brinkley egyharmadára csökkentette az elnök szövegét, miközben igyekezett megőrizni a történelmileg érdekes események, a mindennapi hivatali rutin, valamint a magánéleti történések eredeti ritmusát. A gazdaság- és a külpolitikai kérdéseknek szentelt prioritást, ezzel biztosítva a tengernyi történés, reprezentációs és médiaesemény mellett a szöveg kohézióját.

Vajon a magyar olvasó milyen közép-európai vonatkozásokra bukkan az amerikai elnök jegyzeteiben? A terjedelmes névmutató segítségével könnyen tájékozódhatunk, annál is inkább, mert Reagan előszeretettel kötötte az eseményeket, problémákat személyekhez. Az eredmény minden várakozásunkat alulmúlja. Csupán röpke látogatás erejéig bukkan fel a „magyar Gorbacsov” Grosz (!), és nem tesz mély benyomást az elnökre. Lech Wałęsa neve is felmerül néhányszor, és rajtuk kívül szinte csak Ceau Ceauceson (!) – a névjegyzékben: Ceausecu –, értsd: Nicolae Ceaușescu tűnik fel. Ez is mutatja, hogy térségünk milyen helyet foglalt el az Egyesült Államok elnökének mentális horizontján. Magyarországnak még így is kitüntetett figyelem jutott, mint annak a csatlós országnak, amelyet a Reagan-kormányzat intenciói szerint el kellett távolítani a Szovjetuniótól, s mely ország kapcsán az elnök elégedetten jegyezte meg 1988 nyarán, hogy a szovjetek 68 ezer katonájuk kivonását tervezik. A magyar származású Teller Ede viszont egymaga szinte többet

* Ronald REAGAN: *The Reagan Diaries. (Reagan feljegyzései.)* Szerkesztette: Douglas BRINKLEY. Harper Collins Publishers, New York, 2007. 767 p.

szerepel, mint Közép-Európa országai együttvéve. „Dr. Teller jött be. Egy izgalmas ötletet szorgalmaz. Nukleáris fegyvereket lézertechnikával kellene kombinálni, nem támadó célzattal, hanem kizárólag a nagy magasságban repülő ellenséges rakéták elfogására és megsemmisítésére.” – olvashatjuk az 1982. szeptember 24-i bejegyzések között. Majd 1983. július 11-én: „... és dr. Edward Teller azért jöttek, hogy egy Manhattan-terv¹ beindítására vegyenek rá, mely lehetővé teszi, hogy nukleáris rakéták elleni védelmi fegyvert dolgozhassanak ki. Csak egyetérthetnek velük, ebbe az irányba kell mennünk.” A hidegháború kimenetelét nagyban befolyásoló *Strategic Defence Initiative* (SDI),² közismertebb nevén csillagháborús terv felkarolását örökítették meg ezek a sorok. A legalább húszévesre tervezett, csillagászati összegeket felemészítő kutatási program – fontos külpolitikai következményein túl – még Reagan második elnöki periódusában eredményt hozott. A Nemzetbiztonsági Tanács 1988. július 26-i ülésén „dr. Edward Teller és egy neves kutatókból álló csapat bemutattak egy új és szigorúan titkos eszközt, melynek segítségével meg tudjuk semmisíteni a nukleáris rakétákat. Szinte hihetetlen, hogy micsoda technológia!”

Az Egyesült Államok elnökeinek többsége nem írt naplót. Ronald Reagan viszont élete legnagyobb szerepére készülve megfogadta, hogy naplót vezet, hogy az abban leírtak segítsenek majd az események későbbi felidézésében. Reagan szűkszavú prózaisággal örökítette meg élményeit. Feljegyzéseiben keveredik a hivatal és a magánszféra, az események jelentőségüket a szubjektum szempontjából nyerik el. Így például a Reagan-házaspár barbadosi nyaralása nagyobb teret kap, mint a falklandi háború kitörése, s a csernobili atomkatasztrófa említése a Haitin tartózkodó elnök napnyugta feletti kozmikus gyönyörködésével zárul. Stílusa kimért, már-már spártai, érzelmi megnyilatkozásokra elvélve találni példát. Annál meghatóbbak a feleségéhez, Nancyhez fűződő szoros kapcsolatáról árulkodó sorok, és szembetűnőbbek az imázsát romboló, visszafogottan csak „fajankóknak” titulált újságírók elleni kirohanásai, a hitelességét megingató vádakra – az ő szemszögéből természetesen rágalmakra – való reflektálásai.

A napló megerősíti a Reaganról őrzött általános képünket. Kétségtelen, hogy az elnök nem volt pallérozott elméjű gondolkodó, ám annál inkább

néhány ügy konok képviselője, aki a körülmények szerencsés összejárásának köszönhetően két alapvető fontosságú területen is – a gazdaság- és a külpolitikában – olyan sikereket könyvelhetett el, amelyek háttérbe szorították egyéb törekvéseinek kudarcát. Egyik elnököt sem választották újra olyan nagy elektori többséggel, mint Reagent. Nimbusza az amerikai gazdaság fellendítéséhez kötődik, amit konzervatív gazdaságpolitikai elvek alapján ért el. Az elnökségének első éveiben írt bejegyzések napról napra nyomon követik az adócsökkentésért, az állami szerepvállalás korlátozásáért vívott küzdelmét. Eredmények azonban sokáig nem mutatkoztak, és csak konok hite tartotta a lelket benne, miközben népszerűsége is megtépázódott a nyolcvanas évek elejének recessziójában. Szinte érezni a megkönnyebbülését, amikor 1983. március 14-én végre feljegyezhetette, hogy megindult a növekedés.

A napló első részében egyfelől az államháztartás rendbetétele, másfelől az aktív külpolitikai szerepvállalás és az annak háttérül szolgáló katonai potenciál növelése, valamint a kettő kikerülhetetlen konfliktusa kapja a legnagyobb hangsúlyt. A második ciklus feljegyzéseiből pedig kirajzolódik az a folyamat, amely során Reagan az Egyesült Államok és a Szovjetunió fokozatos közelítésével elérte legfőbb célját: a nukleáris fegyverzetkorlátozást, és ezzel megnyerte a hidegháborút. Törtetlenül bízott abban, hogy a szovjetek, akik gazdaságilag „nagyon rossz formában vannak”, „tárgyalni fognak, hiszen a további fegyverkezési verseny érdekében már nem tudják jobban kiszipolyozni a népet”. Hitt az amerikai gazdaságban és technikában rejlő lehetőségekben, abban hogy az űrtechnika területén tapasztalt lemaradások ellenére is lekörözhetik a Szovjetuniót, s mindenekelőtt hitt a demokrácia morális elsőbbségében.

A kortársai által „Nagy Kommunikátornak” nevezett Reagan kezdettől fogva a szovjet vezetőkkel való személyes kapcsolattartást szorgalmazta, akár a bevett diplomáciai formák mellőzésével is, de az Egyesült Államok csak 1984 végére erősödött meg annyira, hogy felvetesse a csúcstalálkozó lehetőségét. A találkozóra – Csernyenkó halála miatt – 1985 novemberére került sor, s akkor már Mihail Gorbacsov állt az SZKP élén. Reagan, átérezve a nagy találkozás történelmi jelentőségét, szinte lámpalázias volt. „Istenem, remélem, készen állok már erre.” Noha a genfi tárgyalásoknak csupán annyi eredménye volt, hogy a dialógus folytatásában állapodtak meg, a két ember – többek között a négy szemközti és séta közbeni beszélgetéseknek köszönhetően – ráértett egymásra. „[Gorbacsov] hajthatatlan, de én is.” „A plenáris ülésen felvettem a fegyverzetkorlátozást, aztán ő visszalépett az SDI-jal, hogy fegyverkezési versenybe kezdünk az űrben. Egészen tűzbe jött, de én, a fenébe is, rendíthetetlen ma-

¹ A második világháború idején az első atomfegyver kifejlesztésére szolgáló vállalkozás, amelyben részt vett az Amerikai Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és Kanada, és melynek során Robert Oppenheimer vezetésével létrehozták az atombombát.

² Stratégiai védelmi kezdeményezés.

radtam.” A feljegyzéseket olvasva nyomon követhetjük a lassú közeledés állomásait, a tárgyalások hangnemének fokozatos enyhülését, miközben Reagan makacsul kitartott a csillagháborús terve mellett. Az izlandi találkozó eredménytelenségét ekként sommázza: „Őrült voltam – [Gorbacsov] megpróbált joviális lenni, de én őrült maradtam. Nos, most az ő térfelén van a labda, és biztos vagyok benne, hogy vissza fog térni rá [a fegyverzetkorlátozásra], ha látja, miként reagál a világ.” Az Armageddontól való félelemtől, a konfliktusoktól ugyan terhes, de „ellenségeskedésektől mentes” viszonyon át így jutunk el Gorbacsov 1988-as washingtoni látogatásáig, amikor már-már baráti volt a kapcsolatuk. És ugyanazon év decemberében, Reagan elnökségének utolsó napjaiban a két államférfi már társként tekintett egymásra a jobb világ építésének ügyében.

A sűrű elnöki program monoton leltárjában Reagant a számára fontos, vissza-visszatérő témákban lehet leginkább megragadni. Két olyan szembeötlő problémát emelhetünk ki, amelyek mindvégig jelen voltak az elnök gondolatvilágában. Az egyik a karibi térség országainak sorsa, mint olyan külpolitikai és védelmi probléma, amely közvetlen fenyegetést jelentett az Egyesült Államokra s a szabadságjogokra, amelyeknek védelmében Reagan politikusi karrierjének kezdete óta következetesen harcolt. „Ha [a] szovjetek győznek Közép-Amerikában, veszítünk Genfben és mindenhol máshol is.” Ez a félelem indokolja a klasszikus hidegháborús eszközök, mint például a rádió útján közvetített antikommunista propagandakampány és a CIA titkos műveleteinek újjáélesztését. A másik az egyéni teljesítmények és a balsorsukat hősiesen vállalók iránti őszinte csodálat. Reagan könnyen ráérezett a drámai helyzetekre – a Challenger 1986-os katasztrófája, „melyre egész életünkben emlékezni fogunk”, igazán megrendíti –, ugyanakkor az individuumok mögött nem látta meg a társadalmi problémákat, a kormányzati felelősséget. Vakon hitt az egyéni teljesítményre építő konzervatív gazdaságpolitikában, és ön maga elnöki pozícióját is mint kiemelkedő egyéni sikertörténetet élte meg. Siker, önbizalom és konokság egymást gerjesztő folyamatok voltak Reagan életében.

Úgy a külpolitikában, mint a belpolitikában, nagy hangsúlyt fektetett a személyes érintkezésre mint az álláspontok közelítésének legjobb módjára. Ez volt az a közeg, amelyben igazán elemében érezte magát. Hatalmas energiával, heteken át, lankadatlanul lobbizott a kongresszus tagjainál egy-egy vesszőparipájának elfogadtatásáért, legyen szó adótörvényről, az MX-rakéták telepítéséről vagy a Pentagon költségvetéséről. Akaratának véghezvitelében az amerikai kormányzati berendezkedésből adódóan folyamatosan a kongresszusba ütközött. „Csodálatos érzés,

amikor a kongresszus szabadságra megy.” – vallotta meg naplójának. „Soha az életben!” – felkiáltással állt ellent a demokraták adónövelési kísérleteinek, és hasonló elszántsággal védte egyéb lépéseit is, amennyiben el akarták tántorítani a megbékélés útjának tekintett iránytól.

Az elemzőket gyakran foglalkoztatta, hogy valójában az elnök mekkora szerepet játszott a döntéshozatali folyamatokban. A naplóból kiolvasható egy kevésbé ismert Reagan-kép is, a szorgalmas bürokrataé. Az első elnöki ciklus alatt kétségtelen, hogy nagy odaadással vett részt a kormányzásban, ismerte és figyelemmel kísérte a kurrens ügyeket. Közismerten kitűnő szónok volt, lebilincselő beszédeket mondott, kevesen tudták azonban, hogy Camp David-i hétvégéin milyen sok időt is töltött beszédeinek megfogalmazásával. A napló tanúsága szerint téves az Irán-kontra-botrány napvilágra kerülése után elterjedt közvélekedés, miszerint nem is Reagan, hanem adminisztrációja vezette az országot. Az elnök határozottsága az ellenvélemény képviselőit sem tűrte meg maga mellett. Ennek esett áldozatul első külügyminisztere, Alexander Haig is. „Az egyedüli nézeteltérés valójában a körül forgott, hogy én határozom-e meg a külpolitikát vagy a külügyminiszter” – írta Al Haig felmentésekor. A naplót végigolvasva arra is választ kaphatunk, kikből állt, miként változott az összetétele annak a hivatalos-félhivatalos tanácsadói körnek, amely nagy befolyással bírt az elnök döntéseire: közülük elsők közt kell megemlíteni a Reagan utódjául választott George Bush alelnököt, George Schultzt külügyminisztert, Ed Meese igazságügyminisztert és William Caseyt, a CIA igazgatóját. A kormányzatban a neokonzervatív eszmék legelkötelezettebb szószólója Cap Weinberger hadügyminiszter volt, aki időről időre konfliktusba került a nukleáris fegyverek teljes leszerelését kívánó elnökkel, de főként a jó amerikai-szovjet viszony kialakításán, fenntartásán munkálkodó külügyminiszterrel. Az adminisztráción belüli viták arra készítették az elnököt, hogy naplójában, magának is tisztázza keményvonalasságának határait: „Magamat keményvonalasnak tekintem, és soha nem fogok megalkudni, de igenis meg akarom próbálni, és meg szándékozom mutatni nekik, hogy elképzelhető egy jobb világ, amennyiben [a szovjetek] tetteikkel is hajlandók bebizonyítani, hogy jó viszonyra törekednek a szabad világgal.” Ugyanakkor a neokonzervatív gondolatvilág Reagantól sem állt távol. Szimpatizált azzal a nézettel, hogy a katonai elrettentés a fegyverzetkorlátozás előfeltétele. Reagan szokásos kimértségéhez képest hosszan magyarázta például, hogy az Egyesült Államoknak megelőző csapást kell mérnie Iránra, amennyiben telepítik a Silkworm-rakétákat, mert már maga a telepítés is ellenséges szándékot feltételez a részükről.

Ennek kapcsán elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, hogy vajon a Reagan-kormányzat legnagyobb skandalumának tartott Irán-kontra-ügyben eligazít-e a napló az elnök felelősségét illetően. Mint az ismeretes, az Egyesült Államok a Libanonban terroristák által fogva tartott amerikai túsok szabadon bocsátása fejében titokban fegyvereket adott el Iránnak – ahol már akkor is ellenséges, fundamentalista rezsim volt hatalmon –, és a befolyt pénzből támogatta a nicaraguai ellenzék (kontrák) harcát. Reagan először tagadta, hogy tudott volna az ügyletről, majd részben elismerte felelősségét. A naplóban az iráni közvetítés lehetősége többször felbukkan. A Nemzetbiztonsági Tanács 1985. december 5-i üléséről a következőket olvassuk: „A Libanonban terroristák által fogva tartott öt tús kiszabadítására tett titkos erőfeszítésünk volt a megbeszélés tárgya. Bonyolult vállalkozás, melybe csak néhányunk van beavatva. Még a naplóban sem fogom megírni, mire készülünk.” A titkos pénzek átjárszásáról azonban naplója szerint sem tudott. Maga is nyomoztatott a pénzmozgás után, és folyamatosan védekezett a vádakkal szemben, egészen addig, amíg John Poindexter, a Fehér Ház nemzetbiztonsági tanácsadója azt nem vallotta, hogy az elnök nem tudott a kontrák harcának finanszírozásáról. „A nap már fényesebben ragyog” – ezzel a mondattal szabadult meg Reagan 1987. július 15-én a több hónapos lidércnyomástól. A botrány után azonban már kevésbé határozottan, fáradtan, szinte önmagában is csalódottan folytatta a kormányzást. 1988-ban ugyan fürdőzött a washingtoni, majd a moszkvai csúcstalálkozók sikerében, melyek népszerűségét ismét az egekbe repítették, de utolsó eredményei korábbi politikája beérett gyümölcsei voltak.

A naplók sajátsága, hogy a jelenhez közeledve a szerző megpróbálja összegezni és értékelni az átélt eseményeket, és igyekszik újabb feladatokat kitűzni. Hogyan is folytatódhatna azonban az elnökségben csúcsosodó amerikai álom? Az elmaradhatatlan ceremóniák sora után még egy ragyogó mosoly az *Air Force 1* lépcsőjéről, majd „egy új élet kezdete”. Az összegzés Reagan részéről azonban elmaradt, meghagyva ezt a feladatot a politológusok és a történészek számára.

Reagan naplója egy sikeres korszak emlékkönyve. Nosztalgikus olvasmány azok számára, akikben az elnök feljegyzései pozitív emlékeket idéznek fel. Mások számára viszont vélhetően azok a részek a legélvezetesebbek, ahol az elnök megszabadul a naplóírásra fordítható rövid idő kényszerű korlátaitól, vagy amikor a benne felhalmozódó feszültség nyomására hosszabb kifakadásokra ragadtatja el magát. Azok a részletek az igazán figyelemre méltóak, amelyeknek a lejegyzésekor az események archíválásán túl Reagan átadta magát az írás örömeinek, vagy az emlékezés

mellett az érzelmek és gondolatok kifejezésére használta az írást, kihasználva ezzel a naplóírás komplex funkcionalitásában rejlő lehetőségeket.

Kérdés, hogy van-e hozadéka a naplónak a korábbi ismereteinkhez képest, hordoz-e valamiféle újdonságot. Kétségtelenül újként értékelhető a napló szubjektív nézőpontja: Reagan szemén át látjuk a mára történelmivé minősült eseményeket. Így a kutatók, a kormányzati iratok mellett, újabb elsődleges forráshoz jutottak, amelynek segítségével, ha egy-egy ügy részleteit nem is ismerhetik meg, az elnök hozzáállásáról azonban tisztább elképzelést alkothatnak.

Somlai Katalin

Sokféle államszocializmus – több országban*

A magyar szakirodalomból is úgy tűnik, hogy az államról, az állam szerepéről, jellegéről korábban folytatott viták kimentek a divatból – talán az egy „volt szocializmus” államtípusainak a kivételével. Hasonló jelenség figyelhető meg Nyugat-Európában. Az 1960-as–1970-es évek államelmélet-vitáinak irodalma azonban manapság ismét érdeklődést kelt, sőt nagy visszhangot vált ki. Gyakran idézik és vitatják a fiatalon, 1979-ben elhunyt Nicos Poulantzas könyveit, nemkülönben a nagy tekintélyű Charles Bettelheim promaoista érvelését szétzúzósó Ralph Milibandet; igen olvasott könyv lett az ezredforduló után nyomukba lépő Alex Demirović monográfiája.¹ Az *Államszocializmus* című kötet szerzői ez utóbbival foglalkoznak – a lényegtelennek tekintett, szinte illegalitásba süllyedő kapitalista formációról csak ennek viszonylatában tesznek említést. A figyelmet persze indokolja, hogy ilyen méretű, rendszerléptékű vereséget, mint amilyen 1989/91-ben bekövetkezett, csak 1917 hozott – akkor a háborúban megroppant kapitalizmus múlt ki Oroszországban. 1991-ben viszont éppen a korábbi győztes, a pétervári szocialista forradalom örököse jelentett csődöt. Ha a kezdetet a „Lenin vezényelte” *Auróra* ágyújának dörrenése jelezte (mert komolyabb összecsapásra nem került sor), addig

* KRAUSZ Tamás–SZIGETI Péter (szerk.): *Államszocializmus. Értelmezések-viták-tanulmányok*. L'Harmattan–Eszmélet Alapítvány, 2007. 283 p.

¹ Nicos Poulantzas (1936–1979) legismertebb munkája a több nyelvre lefordított *State, Power, Socialism*. Első kiadása 1978-ban jelent meg. Ralph Miliband (1924–1994) vitája Bettelheimmel olvasható: *Class power and state power*. Verso, 1983. 189–202.; Alex Demirović vonatkozó könyve *Nicos Poulantzas – eine kritische Auseinandersetzung*. Hamburg, 1987. (Második, bővített kiadása uo. *Aktualität und Probleme der materialistische Staatstheorie* alcímmel, 2007.)

a demokratikusan megválasztott dumának a demokratikusan megválasztott Jelcin elnök parancsára történt 1993-as szétlövése talán a végszó volt. Figyelemre méltó és elgondolkodtató, hogy mindkét eseménysor, amely bár valóban „megrengette a világot”, lényegében Oroszországra és befolyási övezetére korlátozódott: úgy tűnik, kétszeresen is „jól írt” Karl Kautsky 106 évvel ezelőtt. Mert a győzelem is és a vereség is a periférián következett be: Oroszország a kapitalizmus sereghajtója volt, legalábbis fejlettségét tekintve, a szocialista forradalom lehetősége mégis ott alakult ki elsőnek.² A Szovjetunió pedig, amely soha sem tudott túllépni katonai nagyhatalmi, majd világhatalmi státusán, ez utóbbit elveszítve tűnt el. Ami viszont megmaradt a „világ egyhatodából”, illetve „örökösének” tekinthető, az sem kevés: a világ vezető gazdasági hatalmává emelkedő Kína, a térségében meghatározó Vietnam, a nem kis területet elfoglaló Mongólia és legújabban Nepál, a magát keményen tartó Kuba, a dél-amerikai kísérletek és az Afrikában újjáéledő csoportok. Ha a Krausz Tamás és Szigeti Péter szerkesztette kötetet gondosan áttanulmányozzuk, láthatjuk: az államszocializmus kísérletének *szovjet modellje* mondott csődöt, a „szgyelano v SzSzSZR”, amint azt Görög Tibor (*Eszmetörténeti adalékok a geneziszről*) jegyzi meg. Persze a *jugoszláv* is – de ez, amint Juhász József nagy ívű történelmi háttérrel felvázolt tanulmányából kitűnik (*Az önkormányzó társadalom víziójáról*), már másik történet volt.

A tanulság, a hagyaték azonban fontos lehet, amint azt Szigeti Péter alapos és manapság igen ritkán kivételként, megérdemelten nagy visszhangot kiváltó bevezető tanulmányának elején írja. A sok hozzászólást is kiváltó, a kötetben közölt további 11 szerző tanulmányát inspiráló dolgozat a társadalmi és történelmi jelenség kettősségében vizsgálja az államszocializmust, jelezve, hogy ennek vizsgálatával értelmezhető a korszak a maga összetettségében. A kettősség megmutatkozik az elemzés bonyolultságában is. A bonyolultságot részben indokolhatja magának a kategóriának az összetettsége, ami egyúttal (de csak részben) felelős a szövegek nehéz érthetőségéért is. Ugyanis hogy az olvasónak még nehezebb legyen

a dolga, e bonyodalmakhoz járul a pontosan meghatározott fogalmak és a hozzájuk kapcsolódó szakkifejezések és kontextusok kavalkádjá – amint azt jelzi Thoma László (*A baloldal esélyeiről*) és Juhász József.

Aki megbirkózik mindezzel, az igen markáns, tudományosan sokoldalúan megalapozott, egyúttal vitára készítő véleményt vizsgálhat. Szigeti álláspontja a következő: a szovjet rendszer államszocializmus volt. Minden más vélekedés megalapozatlan. Az államkapitalizmusról írok – mint a kötetben az egyetlen külföldi szerző, a román Ana Bazac (*Gondolatok az államszocializmusról*) – ott tévednek, hogy nem veszik észre a magántulajdon és a piac eltűnését. De tévednek azok is, akik egy kommunisztikus társadalomról beszélnek: nem volt kommunista a társadalom, mivel annak fő jellemzője nem más, mint a szabad egyének szabad együttműködése, szövetsége. Miután Szigeti ezt röviden leszögezte (14.), jön a pozitív kifejtés. Eszerint az államszocializmus „a társadalmi jelenségek irányítása az államhatalom... útján”. Olyan rendszer, amelyet „nem a piac, hanem a politika integrál” (15.). Majd mindjárt ízelítőt kapunk arról, ami tovább bonyolítja a helyzetet: következik az államszocializmus négy „gazdasági-társadalmi alakjának” bemutatása. E tömören összefoglalt részben összegződik az, amit Szalai Erzsébet tanulmányában (*A létezett szocializmus – és tanulságai*) Szigeti a legfontosabb eredménynek tart: a szembenézést és szembehelyezkedést a sztálinizmussal, az államszocializmus diktatórikus formájával (53.). De nézzük a négy formációt.

Az első formáció a Szovjet-Oroszország (Szovjetunió) 1917-től 1928-ig terjedő szakaszaként jelenik meg, alapjában különbözve a következő háromtól. A rövid rész szinte csak felsorolás: egymást követte a hadikommunizmus, a NEP, és győzött a „szocializmus egy országban” sztálini teória és gyakorlat. Szigeti kiemelendőnek tartja, hogy Lenin ezekben az években, 1919-től „még anticipálta” (szerintem korábban egyértelműen és később is mindvégig), hogy az európai szocialista köztársaságok megalakulása esetén Szovjet-Oroszország ismét az elmaradottak közé fog tartozni. Véleményem szerint azonban, és a tematika szempontjából is, nem ez volt a korszakban az igazán fontos, hanem a Munkás-paraszt Felügyelet, mint legfelsőbb hatalom, az igazi Agora felvetése, szemben az államhatalom egyre centralizáltabb és elidegenedő párt- és állami bürokráciájával. Lenin felvetése az általa sokszor végiggondolt történelmi átmeneti periódusra vonatkozott, mint korábban a munkás-paraszt demokratikus diktatúra is. A NEP vegyes gazdasága és a munkásellenőrzés soha meg nem valósult gondolatsorának semmi köze nem volt a később megvalósuló államszocializmushoz. A formáció az államszocializmus viszonylatában csak mint előzmény határozható meg, s

² A bolsevikokat és Lenint nem ritkán illették még a baloldalon is (így a rá nagy hatással levő Rosa Luxemburg és Rudolf Hilferding) azzal a kritikával, hogy kalandorpolitikát folytattak. Ugyanis Marx álláspontjával szemben, miszerint a szocialista forradalomra a fejlett országokban kerülhet sor, azt Oroszország körülményeinek ismeretében is lehetségesnek tartották. Kautsky a „Szlávok és a forradalom” című tanulmányában, amely az *Izskra* 1902. március 10-i számában jelent meg, Marx bizonyos sejtései és Engels megérzései alapján jelezte, hogy a „forradalmi gondolat és cselekvés súlypontja is egyre inkább a szlávok felé tolódik el”. Ezt idézve írta 1920-ban Lenin: „Jól írt 18 évvel ezelőtt Karl Kautsky.” (LÖM 41. köt. 5.) A „nem kellett volna a forradalmat idő előtt kirobbantani” véleményt ismétli a kötetben Szerdahelyi István (*A kommunista pártállamok*), a Lenin javasolta „népi ellenőrzést” tévesen pártintézménynek jelölve (216).

mindenképpen különbözött az elkövetkezendőktől. Krausz Tamás *A szocializmus vita jelenlegi állásáról* című tanulmányában szinte mindenkit keményen bírál. Szerinte Szigeti bevezető tanulmányában, nemkülönben Wiener György írásában (*A nyers kommunizmus tulajdonformája és politikai rendszere*) keveredik vagy egybeolvad az átmeneti korszak és az államszocializmus. Ezt kiegészítve hangsúlyozni szeretném, hogy az 1917 és 1928 közötti, vagyis a sztálini mezőgazdasági majd ipari fordulatot megelőzően, valóban léteztek átmeneti gazdasági és politikai alakulatok, intézmények: a tulajdonformákat és a gazdaságot sokoldalúan érintő földosztás, a gyors átmenetet ígérő délibáb, a hadikomunizmus, majd az elsővel szorosan kapcsolatban levő NEP, s végül az eredeti rendeltetését tekintve még a mindezek tapasztalatait összefoglalni hivatott úgynevezett bolsevizálás, amelynek már nemzetközi szervezeti és ideológiai hatása volt, hiszen az egyes kommunista pártok és a Komintern intézményi és teoretikus átalakítását célozta meg.³

Ezért sem véletlen, hogy a következő három szakasz – a már valóban államszocialista „kísérlet” – lényegében nem ehhez, hanem a következőhöz, a „sztálini modellhez” viszonyul. A második ugyanis maga a sztálini modell, a harmadik és a negyedik annak kétfajta revíziója az 1950-es évektől, egészen a rendszer bukásáig. Szigeti megemlíti még az NDK-beli, a csehszlovák, a szovjetunióbeli, illetve a kínai, a magyar, a jugoszláv kísérleteket és a 68-as „prágai tavaszt”.

A végkövetkeztetés: egyrészt az, hogy nem a szocializmus vagy a kommunizmus bukásáról van itt szó, hiszen az még nem lépett a történelem színpadára; másrészt hogy a létezett „politikai szocializmusok”, az államszocializmusok azért buktak meg, mert „elvesztették történelmi felhajtó erejüket”, s ezért a tömegek nem is álltak ki mellette – Közép- és Kelet-Európában. (E gondolat sor első részét fejleszti tovább Soltész Sándor *Állami, monopolpiaci elosztás vezérelte gazdaság* című tanulmányában, amelyet Szigeti igen röviden elintéz.)

E részt követi az államszocializmusok sokoldalú elemzése – igen bonyolult és több helyen nehezen érthető részek –, majd a záró kép: az államszocializmus legitimációra képes modellje, amely a jövőnek rejthet tanulságokat. Ennek lényege a dialektikus demokrácia, amelyet Szigeti visszacsatolós folyamatként ír le. Ebben a kormányzás funkcióját csa-

tolja vissza a hozzá vezető egyedi és partikuláris reprezentációhoz, amelyek a különös és általános érdekeket két párhuzamos „fórumon”, a párt funkcióján és az Agórán keresztül jelenítik meg. A visszacsatolás így valóban dialektikus folyamatot hoz létre, lehetővé téve a makrogazdasági és társadalmi döntési alternatívák megvitatását, képviselőit és megvalósulását. E megközelítés persze alapvetően konstruktív és elvont, viszont valóban jelzi azokat a pontokat, ahol 1928-ig kísérletek folyhattak a Szovjetunióban, s amelyek talán jelenleg formálódnak a mai kapitalizmus nem kevésbé egzotikus, ha nem is feltétlenül elmaradott régióiban és azokon kívül. Az azonban nyilvánvaló, hogy a lényeg nem változhat: „A gazdasági hatalom kulcspozícióinak megszerzése nélkül, a mai viszonyok közepette értett nagytőke kisajátítása nélkül el sem kezdődhetnek ilyen kísérletek – melyek ma is feltételezik a politikai hatalom megszerzését” – írja Szigeti vitára reflektáló tanulmányában (372.).

Nem sokkal a rendszerváltás után, 1993-ban ünnepelték tudományos ülésszakkal és kötettel Hermann Weber, a *Kommunismusforschung* már akkor is nagy öregjét; kerekébb, 80. születésnapján éppen e napokban Berlinben szintén ülésszakkal és kötettel köszöntik őt és életművét.⁴ Az ott lezajlott vitákról a közlemények találóan, mottószerűen emelték ki a kérdéseket: „A kommunizmus olyan múlt, amelynek van jövője?” Alekszandr Vatlintól, a fiatal orosz történésztől: „Mi marad? Marad a szerep, amely a kommunistáké volt: a szellemi opposíció. E szerepet remélhetően nem kevésbé sikeresen fogjuk eljátszani, mint ahogyan azt tette a mi (a szovjet típusú – Sz. G.) kommunista rendszerünk a Nyugat számára: olyan szimbólumot megjelenítve, amely alternatívát jelenthetett.” Frantisek Svatektől, a Prágából jött Komintern-kutatótól: „A francia forradalmat is el lehet intézni egy egyszerű ítélettel – a kezdetektől fogva minden hibás volt. Nos, igen, Marat örült volt, és a guillotine sem volt véletlen.” Majd Hermann Weberől egy régi idézet: „A kommunizmus mozgalom volt, és az elégedetlenségből keletkezett, amely éppen abból a rendszerből fakadt, amely nálunk továbbfejlett formájában ma is létezik... Az nem igaz, hogy a történelmi kutatások csak azokat érintik meg, akiket az érdekel, mi és hogyan történt. Nekünk vizsgálódnunk kell abból kiindulva is, hogy a dolgok miért így, és nem másképpen zajlottak le.”

⁵ Ez utóbbi kérdésre is több válasz található a valóban értékes kötetben.

Székely Gábor

³ A témára kitérek Lenin és a szocializmus című tanulmányomban. *Múltunk*, (Tanulmányok a szocializmus történetéről.) 2001/2–3. 130–177. A bolsevizálás, vagy teljes nevén „a pártok bolsevizálása” elképzelést 1925-ben nem utolsósorban Kun Béla dolgozta ki. Történelmi feldolgozása még várta magára. A kurzus, eredeti céljával ellentétben, hamarosan Sztálin kezében lett fegyver az ellenzékkel, elsősorban Trockijjal szemben.

⁴ *Sozialismus und Kommunismus im Wandel. Hermann Weber zum 65. Geburtstag*. Bund Verlag, Köln, 1993.

⁵ *Kommunismus – eine Vergangenheit mit Zukunft? Neues Deutschland*, 1966. augusztus 24–25. 10.